
Andrzej Hejnowicz

a.hejnowicz@libero.it

ORCID:

Zatwierdzenie *Reguły* Braci Mniejszych w 1223 roku

Approval of the *Rule* of the Friars Minor in 1223

Streszczenie: Przypadająca w roku 2023 rocznica ośmiu wieków od zatwierdzenia *Reguły* Zakonu Braci Mniejszych stała się okazją do przygotowania opracowań naukowych podejmujących ten temat. W artykule prześlędzono proces powstawania dokumentu regulującego życie franciszkańskie od 1209, tzw. *Protoreguły*, do oficjalnego zatwierdzenia w 1223 roku. Zatrzymuje się nad problemami, na jakie napotkał proces legislacyjny *Reguły* św. Franciszka. Autor szczególną uwagę zwraca na zmianę podejścia Stolicy Apostolskiej do nowych zakonów i zapisu konstytucji nr 13 Soboru Laterańskiego IV. Pokazuje, w jaki sposób franciszkanom z pomocą kard. Hugolina z Ostii udało się obejść zakaz soborowy.

Słowa kluczowe: Franciszek z Asyżu, *Reguła* zakonu franciszkańskiego, zatwierdzenie reguły, Sobór Laterański IV, kard. Hugolin z Ostii.

Summary: The 2023 anniversary of eight centuries since the approval of the Rule of the Order of Friars Minor became an opportunity to prepare scholarly works addressing this topic. The article traces the process of creating the document that regulates Franciscan life, from the so-called Proto-Rule in 1209 to the official approval in 1223. It focuses on the challenges encountered in the legislative process of St. Francis' Rule. The author pays particular attention to the change in the approach of the Holy See towards new orders and the provisions of Constitution No. 13 from the Fourth Lateran Council. It demonstrates how, with the help of Cardinal Hugolino of Ostia, the Franciscans managed to circumvent the conciliar ban.

Keywords: Francis of Assisi, Rule of the Franciscan Order, approval of the rule, Fourth Lateran Council, Cardinal Hugolino of Ostia.

Wprowadzenie

Rok 2023 jest czasem uroczystego jubileuszu ośmiuset lat od zatwierdzenia *Reguły* św. Franciszka. Dnia 29 listopada 1223 roku papież Honoriusz III bullą *Soletannuere* zatwierdził sposób życia Braci Mniejszych. Wspomniany jubileusz stał się okazją, by na nowo przyjrzeć się dokumentowi stanowiącemu podstawę dla życia naśladowców św. Franciszka z Asyżu. Ukazały się, również w rzeczywistości polskiej, komentarze i refleksje¹. Jest to bardzo miła zmiana, bowiem od lat nie pojawiły się w Polsce żadne opracowania dotyczące *Reguły* św. Franciszka. W 2009 roku odbyła się w Warszawie sesja naukowa zatytułowana: „Oto jest życie Ewangelii według Jezusa Chrystusa» (1Reg, Prolog, 2) – formacyjne i pastoralne aspekty Reguł franciszkańskich w 800 lat po zatwierdzeniu pierwszej *Reguły* św. Franciszka”². Nie były to jednak komentarze do tzw. *Reguły zatwierdzonej*. Te ukazały się w języku polskim w latach 80. ubiegłego wieku³.

Na podstawie powyższych informacji możemy zauważyć, iż pierwsze zatwierdzenie reguły nastąpiło w 1209, a ostateczne potwierdzenie w 1223 roku. Już pobieżne porównanie owych dat rodzi pytanie: dlaczego minęło aż 14 lat między jednym a drugim wydarzeniem? W niniejszym opracowaniu będziemy starali się odpowiedzieć na tę kwestię.

Sobór Laterański IV (1215) i jego 13. konstytucja

Reforma Kościoła była głównym tematem działalności papieża Innocentego III. Od początku swego pontyfikatu (1198)⁴ nosił się z zamiarem zwołania soboru powszechnego, ale zrealizował go dopiero po siedemnastu latach rządzenia Kościołem. Decyzję o zwołaniu soboru papież ogłosił 19 kwietnia 1213 roku bullą *Vineam Domini*

¹ Zob. Z.J. Kijas, *Reguła i życie. Czego dziś uczy św. Franciszek*, Kraków 2022; W. Block, *Reguła św. Franciszka (1223–2023). Komentarz 800 lat od powstania*, Kraków 2023.

² Teksty ze wspomnianej sesji naukowej ukazały się drukiem w 2010 roku. Zob. *Refleksje nad Regulami franciszkańskimi. Formacyjne i pastoralne aspekty Reguł franciszkańskich w 800 lat po zatwierdzeniu pierwszej Reguły św. Franciszka*, red. Z. Styś i in., Warszawa–Kraków 2010.

³ Zob. L. Hardick, J. Terschlüsen, K. Esser, *Franciszkańska Reguła życia*, tłum. K. Ponurek, Niepokalanów 1988. Należy tu wspomnieć o jedynym do czasów Z. Kijasa i W. Blocka komentarzu Polaka do *Reguły* św. Franciszka, zob. G. Bartoszewski, *Komentarz do Reguły Braci Mniejszych*, [w:] *Franciszkańską drogą. Duszpasterskie i ascetyczne materiały o św. Franciszku z Asyżu*, red. J.R. Bar, Warszawa 1982, s. 11–142.

⁴ Na temat pontyfikatu Innocentego III zob. K. Dopierała, *Księga papieży*, Poznań 1996, s. 193–197. Innocenty III rządził Stolicą Apostolską od 8 stycznia 1198 do 16 lipca 1216.

Sabaoth, w której podał cele swojego orzeczenia: wykorzenie występki i zaszczepić cnoty, usunąć nadużycia i zreformować obyczaje, wypłenić herezje i umocnić wiarę, zakończyć waśnie i wojny i wprowadzić pokój między władcami i narodami chrześcijańskimi, aby mogły pospieszyć z pomocą Ziemi Świętej⁵. Ojciec Święty nalegał na jak najszersze uczestnictwo, polecił, aby obok biskupów wszystkie kapituły katedralne wysłały swoich przedstawicieli. Zaproszeni zostali też przełożeni zakonów mniszych oraz mistrzowie zakonów rycerskich. Ponadto niektórzy władcy chrześcijańscy. Sobór miał zbliżyć się do wzorca wielkich soborów Kościoła starożytnego, dlatego już w średniowieczu określany był jako *generale concilium* – sobór powszechny. Przygotowania do obrad trwały dwa lata, a pierwsza sesja odbyła się 1 listopada 1215 roku. Obrady toczyły się przez miesiąc, 30 listopada odbyło się ostatnie posiedzenie plenarne. Sobór wydał 70 kanonów⁶, czyli dekretów soborowych.

Nas najbardziej interesuje 13. konstytucja soborowa. Nosi ona tytuł od pierwszych słów dokumentu: *De novis religionibus prohibitis* (*O zakazie tworzenia nowych zakonów*). Już sam tytuł definiuje jej zawartość, a mianowicie konstytucja soborowa zabraniała powstawania nowych zakonów, a tym wszystkim, którzy chcieliby ufundować nowy zakon polecała wstąpienie do już istniejących i zatwierdzonych oraz przyjęcie ich reguły. Decyzja uzasadniona jest troską o porządek i niedopuszczenie do wielkiego zamieszania w Kościele Bożym i opatrzona stwierdzeniem – *firmiter prohibemus*, czyli „stanowczo zakazujemy”⁷. Jest to dokument posiadający najwyższy autorytet, mający uporządkować sytuację i wprowadzić dyscyplinę. Co warte podkreślenia, papież Innocenty III wypowiada się w pierwszej osobie liczby mnogiej – *firmiter prohibemus*. Jest to tzw. *pluralis maiestatis*, czyli liczba mnoga majestatu, mająca na celu podkreślenie jego dostojeństwa i władzy. Jednak nie

⁵ Na temat Soboru Laterańskiego IV zob. M. Banaszak, *Historia Kościoła katolickiego*, t. 2, Średniowiecze, Warszawa 2009, s. 174–175; A. Paravicini Bagliani, *Centralizm rzymski i unifikacja chrześcijaństwa*, [w:] *Historia chrześcijaństwa*, t. V, tłum. J.M. Kłoczowski, Warszawa 2001, s. 459–463.

⁶ Taką liczbę konstytucji soborowych podaje Marian Banaszak. Zob. M. Banaszak, *Historia Kościoła katolickiego*, t. 2, Warszawa 2009, s. 175. Natomiast Agostino Paravicini Bagliani, opierając się na zapiskach kronikarza Aubry z klasztoru Trzy Fontanny, podaje liczbę 72. Por. A. Paravicini Bagliani, *Centralizm rzymski...*, s. 461.

⁷ „Ne nimia religionum diversitas gravem in ecclesia Dei confusionem inducat, firmiter prohibemus, ne quis de caetero novam religionem inveniatur, sed quicumque voluerit ad religionem converti, unam de appobatis assumat. Similiter qui voluerit religioſam domum fundare de novo, regulam et institutionem accipiat de religionibus approbatis”. Tłumaczenie: „Aby zbytńia rozmaitość zakonów nie wywołała w Kościele Bożym wielkiego zamieszania, stanowczo zakazujemy wymyślania w przyszłości nowych. Ktokolwiek będzie chciał wstąpić do zakonu, niech wybierze jeden z już zatwierdzonych. Podobnie, chcący ufundować nowy dom zakonny, niech regułę i porządek przyjmie od zakonów już zatwierdzonych”. Tekst za: *Dokumenty Soborów Powszechnych*, t. II, tłum. A. Baron i in., red. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2003, s. 250–251.

zapominajmy, iż jest to dokument soboru, a dotychczasowe sobory używały formuły *sacro approbante Consilio prohibemus*, odwołującej się do decyzji zgromadzenia ogólnego (soboru – *concilio*), a nie tylko papieża⁸. Omawiana konstytucja jest dowodem na to, jaki wpływ na przebieg soboru miał Innocenty III. Dokument soborowy świadczy o wielkiej żywotności Kościoła w owym czasie, o powstawaniu wielu nowych form życia zakonnego. Zarazem owa żywotność była trudna do uregulowania przez Stolicę Apostolską, a jeszcze bardziej przez poszczególnych biskupów, w szczególności biskupów francuskich⁹ i dlatego sprawiała wrażenie chaosu. Aby temu zapobiec sobór podjął omawianą decyzję.

Rozwój nauk prawnych w XII i XIII wieku

Wiekii XII i XIII to czas wielkiego rozwoju nauk prawnych w Europie oraz prawa kanonicznego w Kościele. Ta ostatnia dziedzina została uporządkowana około 1140 roku przez bolońskiego prawnika Gracjana (Franciscus Gratianus) w jego dziele *Concordia discordantium canonum* (*Uzgodnienie kanonów niezgodnych*), które przeszło do historii jako *Decretum Gratiani* (*Dekret Gracjana*). Stolica Apostolska posłużyła się naukami prawnymi, by uporządkować życie zakonne w Kościele katolickim. Korzystając z dzieła Gracjana, zdefiniowano zakonników jako tych, którzy żyją według określonego porządku – *ordo*. Termin odnosił się wcześniej przede wszystkim do sposobu sprawowania Bożego oficjum, czyli liturgii chórowej i mszy świętej. Księgę, w której zawarte były sposoby odmawiania oficjum, nazywano *Ordinale – Liber in quo ordinatur modus dicendi et solemnizandi divinum officium*¹⁰. Zarazem ten porządek miał charakter regularny. Tak więc zakonnik to człowiek żyjący według określonego, ściśle regulowanego porządku. Natomiast tym, co określa, reguluje ów porządek, jest reguła. Należy zauważyć, że od XII wieku pojęciem *regula* zaczęto określać teksty normatywne powstałe w pierwszym tysiącleciu chrześcijaństwa¹¹. W ten sposób regułami stały się teksty Augustyna, Bazylego i Benedykta, opisujące sposób życia zakonników.

Definiując od strony prawnej życie zakonne zauważono, iż istnieją dwa sposoby (*ordo*) takiego życia, a mianowicie: 1. *ordo monasticus* (porządek monastyczny),

⁸ Zob. M.P. Alberzoni, *Santa povertà e beata semplicità. Francesco d'Assisi e la Chiesa romana*, Milano 2015, s. 58–65.

⁹ M. Maccarrone, *Studi su Innocenzo III*, Padova 1972, s. 307.

¹⁰ F. Uribe, *La Regola di san Francesco. Lettera e Spirito*, Bologna 2011, s. 123.

¹¹ M.P. Alberzoni, *Santa povertà...*, s. 59–60. Na temat wcześniejszego rozumienia terminu „reguła” w Kościele zob. E. Kumka, *Reguły mnisze w starożytności i średniowieczu chrześcijańskim*, [w:] W. Block, *Reguła św. Franciszka...*, s. 33–43.

odwołujący się w Kościele do reguły św. Benedykta i św. Bazylego, oraz: 2. *ordo canonicus* (sposób życia kanoników), układający życie według reguły św. Augustyna. Niektórzy dodają jeszcze trzeci porządek, a mianowicie *ordo eremiticum*, jednak należy zauważyć, iż wszyscy pustelnicy byli mnichami i przynależeli do *ordo monasticus*. Jak widzimy, w Kościele zachodnim istniały według takiego rozróżnienia dwa sposoby (*ordo*) życia zakonnego, które opierały się na trzech regułach: św. Augustyna, św. Bazylego i św. Benedykta. Reguły te niekiedy były nazywane regułami większymi, w odróżnieniu od sposobów życia zatwierdzonych w XII wieku, a mianowicie humiliatów i trynitarzy, których regułę aprobował papież Innocenty III i które zwano regułami mniejszymi¹². W terminologii oficjalnej określano je jako *institutio regularis secundum approbationem apostolicae sedis*¹³.

Intencją Soboru Laterańskiego IV nie było wbrew tytułowi konstytucji 13. zakazanie powstawania nowych zakonów. Sobór jak najbardziej popierał rozwój życia zakonnego, ale chciał go uporządkować i zdyscyplinować. Dlatego wszyscy nowi założyciele, chcący powołać do życia nowy zakon (*nova religione*) mieli przyjąć formę życia już istniejącą, zaaprobowaną przez tradycję kościelną lub Stolicę Apostolską¹⁴.

Terminem wartym podkreślenia jest *religio aprobata* (zakony zatwierdzone). Od decyzji Soboru Laterańskiego IV jedyną instytucją mającą władzę aprobowania nowej formy życia zakonnego w Kościele rzymskim jest Stolica Apostolska. Werdykt soboru odbierał kompetencje biskupom diecezjalnym, którzy do tej pory mieli władzę zatwierdzania nowych form życia zakonnego na swoim terytorium. Papież Innocenty III stwierdził, że dobrem wyższym dla Kościoła jest porządek i zdyscyplinowanie i dlatego, by zapobiec wrażeńiu chaosu, nowo powstałe zakony powinny otrzymać aprobatę Stolicy Apostolskiej. Zaś do jej uzyskania konieczne było przyjęcie jednej z dawnych reguł zakonnych. Postanowienie soborowe, co oczywiste, miało swoje konsekwencje dla powstających w XIII wieku zakonów. Pozytywnie do rezolucji soborowej odniósł się św. Dominik i założony przez niego Zakon Kaznodziejski przyjął regułę św. Augustyna. Podobnie św. Klara z Asyżu dla powstałej przy kościele św. Damiana wspólnoty siostr przyjęła regułę św. Benedykta¹⁵. Natomiast, jaka była reakcja św. Franciszka na dekret soborowy?

¹² M. Maccarrone, *Studi su...*, s. 316–317.

¹³ M.P. Alberzoni, *Santa povertà...*, s. 61; L. Iriarte, *Historia franciszkanizmu*, tłum. S. Kafel, K. Kuklińska, A. Zębik, Kraków 1998, s. 23–24.

¹⁴ Na ten temat zob. R. Prejs, *Za Franciszkiem. Dzieje Pierwszego Zakonu Franciszkańskiego 1209–1517*, Kraków 2011, s. 132.

¹⁵ Lázaro Iriarte wyraża przypuszczenie „wydaje się, że” ze względu na zapisy soborowe wspólnota św. Damiana przyjęła regułę św. Benedykta. Por. L. Iriarte, *Historia...*, Kraków 1998, s. 464.

Franciszkanie i 13. konstytucja Soboru Laterańskiego IV

Franciszek z Asyżu, w odróżnieniu od św. Dominika, zachował się wobec dekretów soborowych w sposób „oryginalny”¹⁶. Z jednej strony z całą pokorą przyjął decyzję Kościoła, a z drugiej chciał z całą stanowczością zachować nowość tego, co mu Pan objawił¹⁷. Takie podejście spowodowało najpierw konfrontację z papieżem Innocentym III, a później z kardynałem Hugolinem.

Franciszek u papieża Innocentego III (1215 rok)

Jeszcze przed Soborem Laterańskim IV Franciszek z Asyżu wraz z grupą naśladowców nazywanych Pokutnikami z Asyżu udał się do Rzymu, by spotkać się z papieżem Innocentym III i uzyskać zatwierdzenie swojego sposobu życia. Taki cel podróży sugeruje sam Poverello w swoim *Testamencie*, pisząc, że po tym jak Najwyższy objawił mu, jak ma żyć, on kazał to spisać w niewielu prostych słowach i papież mu to potwierdził¹⁸.

W tym miejscu otwiera się dyskusja o tym, co Asyżanin przedstawił do papieskiego zatwierdzenia. Tradycyjną odpowiedzią jest, iż Święty przedłożył Stolicy Apostolskiej do aprobaty *Regulę* jako bazę dla nowego zakonu w Kościele¹⁹. Dziś uczeni franciszkańscy coraz częściej uważają, że takie podejście jest projekcją na początki ruchu franciszkańskiego tego, co stało się jego udziałem po kilkudziesięciu latach, gdy był wielkim i znaczącym zakonem w Kościele. Nie wydaje się konieczna zgoda papieska dla małej grupy, która chciała wieść życie oparte na Ewangelii. Do tego wystarczyłaby zgoda biskupa miejsca. Konieczna była jednak aprobatą Stolicy Apostolskiej, gdy członkowie grupy byli laikami, czyli niekapłanami i chcieli głosić kazania do wiernych²⁰. Zarazem to głoszenie powiązane było

¹⁶ Termin użyty przez Marię Pię Alberzoni. Zob. tejsze, *Santa povertà...*, s. 63.

¹⁷ Por. Franciszek z Asyżu, *Testament* 14:„[...] gdy Pan dał mi braci, nikt mi nie wskazywał, co mam czynić, lecz sam Najwyższy objawił mi[...]”, [w:] Święci Franciszek i Klara z Asyżu, *Pisma*, tłum. K. Ambrożkiewicz, Kraków–Warszawa 2004, s. 148.

¹⁸ Franciszek z Asyżu, *Testament* 14–15, [w:] Święci Franciszek i Klara z Asyżu, *Pisma*, s. 148.

¹⁹ Taką opinię w ubiegłym wieku głosili między innymi Kajetan Esser i Raoul Manselli. Zob. K. Esser, *Origini e inizidel movimento e dell'Ordine francescano*, Milano 1975, s. 35–36; R. Manselli, Święty Franciszek z Asyżu, tłum. M. Bilińska, A. Paleta, Kraków 2006, s. 181.

²⁰ Taki motyw podróży Franciszka i jego naśladowców podają Felice Accrocca, Pietro Maranesi i Werner Maleczek. Por. F. Accrocca, *L'identità complessa. Percorsi francescani fra Due e Trecento*, Padova 2014, s. 9–13; P. Maranesi, *L'eredità di frate Francesco*,

z przenoszeniem się z miejsca na miejsce. Nie podlegało więc tylko pod decyzję jednego biskupa miejsca, w tym wypadku ordynariusza asyjskiego, a dotyczyło pozwoleń, które należało uzyskać od innych biskupów diecezji.

Wychodząc z założenia, iż papież jest ordynariuszem wszystkich biskupów, Franciszek i pierwsi franciszkanie udali się do Rzymu, aby od Ojca Świętego uzyskać zezwolenie na głoszenie kazań w całym Kościele. By wydać taki przywilej, Stolica Apostolska musiała się przekonać, iż *viri penitentiales* z Asyżu są ruchem katolickim. Sprawą zajął się kardynał Jan Colonna z bazyliki św. Pawła. Był on w owym czasie pracownikiem trybunału papieskiego i pełnił funkcję audytora spraw sądowych.

Włoska historyczka Maria Pia Alberzoni twierdzi, że kardynał Jan przeprowadził na grupie przybyłej z Asyżu *reale inquisitio*, czyli prawdziwe wysłuchanie inkwizytorskie²¹. Zwyczajem kurii rzymskiej już od czasu rozmów z waldensami w latach 1179 i 1208 było przeprowadzenie pewnego egzaminu. Źródła franciszkańskie powstałe po kanonizacji Franciszka z Asyżu przedstawiają raczej wielki entuzjazm ze strony Stolicy Apostolskiej względem Asyzjan i jego naśladowców. Choć Tomasz z Celano w swym *Życiorysie pierwszym* napisał, że kardynał Jan przyjął Franciszka łaskawie, to jednak nie omieszczał podkreślić, iż był człowiekiem przezornym i roztropnym i wypytywał go o różne rzeczy²².

To „wypytywanie o różne rzeczy” potwierdza przeprowadzenie egzaminu przez kard. Jana Colonnę. Jednak dla naszej pracy ważny jest zapis o tym, iż kardynał „radził, żeby przystał na życie monastyczne albo pustelnicze”²³. Wynika z tego, że pierwszym franciszkanom Stolica Apostolska zaproponowała przyjęcie życia monastycznego. Kardynał Colonna był pierwszym urzędnikiem papieskim, który starał się nadać ruchowi Franciszka z Asyżu zdefiniowany charakter instytucjonalny. Inaczej mówiąc, namawiał Poverella do przyjęcia reguły św. Benedykta. Zapewne nie była to prywatna sugestia kardynała, ale zalecenia papieża Innocentego III, które za kilka lat znajdą potwierdzenie w postanowieniach Soboru Laterańskiego IV. Seraficki Patriarcha, jak zauważa również Celano, nie przyjął jego perswazji²⁴.

Assisi 2009, s. 232; W. Maleczek, *Francesco, Innocenzo III, Onoroi III e gli inizi dell'Ordine Minoritico*, „Frate Francesco” 69(2003), s. 172–173.

²¹ M.P. Alberzoni, *Francesco d'Assisi, il cardinale Giovanni di San Paolo e il collegio cardinalizio*, [w:] A. Cacciotti, M. Melli, *Francesco a Roma dal signor papa*, Milano 2008, s. 68–69.

²² Tomasz z Celano, *Życiorys pierwszy* (dalej: 1 Cel) 33, 1, [w:] R. Prejs, Z. Kijas, *Źródła franciszkańskie* (dalej: ZF), Kraków 2005, s. 466.

²³ 1 Cel 33, 2, [w:] ZF, s. 466.

²⁴ Tamże: „Święty Franciszek, na ile potrafił, pokornie opierał się jego perswazji”.

Niewykluczone, że takie podejście Franciszka stanowiło duży problem dla administracji Stolicy Apostolskiej i być może stanowi wyjaśnienie dlaczego *Regula* braci mniejszych została zatwierdzona dopiero czternaście lat później. W takiej sytuacji kardynał Jan przekazał sprawę papieżowi Innocentemu III. Nie wiemy, milczą o tym dokumenty, czy spotkanie odbyło się w sposób oficjalny, czyli na konsystorzu, czy w sposób prywatny? Reakcja papieża na Franciszka i jego grupę nie była entuzjastyczna. Bardzo delikatnie wspominają to hagiografowie franciszkańscy, ale dość mocno wybrzmiewa to w kronice Rogera z Wendover, gdzie Innocenty III po wysłuchaniu propozycji Asyżanina poleca mu głosić swoje teorie świniom²⁵. Prawdopodobnie również papież namawiał Franciszka na przyjęcie już istniejących form życia zakonnego, ale i w tym przypadku sugestia została odrzucona. Wobec tego papież odłożył w czasie swoją decyzję, uzależniając ją od rozwoju sytuacji. W sposób zawaolowany pisze o tym Celańczyk: „a gdy wszechmocny Bóg pomnoży was w liczbę i łaskę, z radością doniesiecie mi o tym”²⁶. Postępowanie Stolicy Apostolskiej względem Poverella i jego towarzyszy było bardzo ostrożne. Papież nie odrzucił prośby, ale ograniczył się do błogosławieństwa i oczekiwania na dalszy rozwój wypadków.

Jeden z bardziej znanych włoskich franciszkanistów Felice Accrocca twierdzi, że Innocenty III w rzeczywistości Franciszkowi i braciom *non concessa nulla* (nie przyznał niczego)²⁷. Z taką interpretacją faktów nie zgadza się zapis z *Testamentu* Franciszka z Asyżu: *dominus Papa confirmavit mihi*²⁸ („papież potwierdził mi”). Negowanie istnienia tekstu, który potwierdził papież byłoby zaprzeczeniem prawdziwości wypowiedzi Asyżanina. Jednak dość dziwne jest, że w archiwach Stolicy Apostolskiej nie zachowały się na ten temat żadne wzmianki. Co więcej, nie ma żadnego świadectwa o tym spotkaniu w dokumentach Innocentego III²⁹. W tradycji franciszkańskiej natomiast zachowało się przekonanie o „ustnym zatwierdzeniu”. Werner Maleczek w swych pracach wykazał, że nigdy za rządów Innocentego III nie została podjęta decyzja o zatwierdzeniu sposobu życia jakiegось nowego zgromadzenia zakonnego w formie ustnej, a stało się tak wyłącznie

²⁵ R. de Wendover, *Chronica*, [w:] *Fonti francescane. Nuova edizione. Scritti e biografie di san Francesco d'Assisi*, Padova 1990, s. 1947.

²⁶ 1 Cel 33,8, [w:] ZF, s. 466.

²⁷ F. Accrocca, P. Maranesi, *I testi e la vita. Francesco e la prima testualità normativa della fraternità minoritica*, Trapani 2011, s. 22.

²⁸ *Testament* 16, [w:] Święci Franciszek i Klara z Asyżu, *Pisma*, s. 216.

²⁹ Na ten temat zob. W. Maleczek, *Innocenzo III e la curiaromananell'anno 1209*, [w:] A. Cacciotti, M. Melli, *Francesco a Roma...*, s. 101–104. Natomiast najlepszym materiałem do poznania Innocentego III jest J.-P. Migne, *Innocentii III Romani pontificis Opera omnia*, Lutetiae Parisiorum 1891.

w formie pisemnej³⁰. Zarazem sam Franciszek napisał, iż on swoją propozycję sposobu życia kazał spisać w niewielu prostych słowach³¹. Tak więc mamy do czynienia z tekstem. Gdyby nie ta wzmianka, można by przyjąć, że całe spotkanie w 1209 roku między Stolicą Apostolską a wspólnotą franciszkańską odbyło się na poziomie wypowiedzi słownych, po których nie zachowały się żadne dokumenty pisane. Można przypuszczać, że kwestią, która poróżniła Stolicę Apostolską i pierwotną wspólnotę franciszkańską, była decyzja Franciszka o nieprzyjęciu zaproponowanych form życia zakonnego.

Kapituła Namiotów i kwestia *Reguły bez bulli*

Sposób naśladowania Chrystusa zaproponowany przez Franciszka z Asyżu znalazł wielu zwolenników. Już w pierwszym dziesięcioleciu bardzo szybko wzrosła liczba osób przynależących do ruchu franciszkańskiego. Wzrost liczbowy spowodował konieczność podzielenia na mniejsze jednostki i tak powstały prowincje zakonne, które stały się podstawową jednostką organizacyjną *fraternitas* (braterstwa). Należy zaznaczyć, że nie chodziło o określenie granic i wyznaczenie terytorium działania, ale o wspólnotę wędrowną braci, działającą pod kierownictwem ministra prowincjalnego. Tak więc prowincja to przede wszystkim grupa braci działająca na danym terytorium, a nie obszar administracyjny.

Innym elementem wprowadzonym jako konsekwencja rozrostu liczbowego było zaplanowanie działań w Italii i poza nią. Franciszkanie swój przekaz ewangeliczny kierowali do wszystkich ludzi, zarówno chrześcijan, jak i przedstawiciele innych religii. Poverello podjął kilka prób wypraw misyjnych, ale bez powodzenia³². Dopiero w 1219 roku udało mu się z kilkoma braćmi dostać na Bliski Wschód. Przed swym wyjazdem Święty ustanowił dwóch wikariuszy: Mateusza z Narni i Grzegorza z Neapolu, odpowiedzialnymi za zakon. Pierwszy z nich miał pozostać w Porcunkuli i przyjmować wszystkich kandydatów chcących wstąpić do wspólnoty, a drugi miał przemieszczać się po Włoszech i nadzorować życie braci³³.

³⁰ W. Maleczek, *Innocenzo III...*, s. 100–101.

³¹ *Testament* 15: „Et ego paucis verbis et simpliciter feci scribi [...]”, [w:] *Święci Franciszek i Klara z Asyżu, Pisma*, s. 216.

³² Mówi o tym przede wszystkim Tomasz z Celano. Zob. 1 Cel 55, [w:] ZF, s. 481.

³³ Takich informacji udziela nam Jordan z Giano w swojej *Chronica*. Polskie wydanie *Źródła franciszkańskie* nie zawiera tego dzieła. Zob. wersję włoską w: *Fontifrance-scane. Nuova edizione. Scritti e biografie di san Francesco d'Assisi*, Padova 1990, s. 1976–1977.

Według Jordana z Giano wikariusze zwołali specjalną kapitułę „seniorów” – *fratribus senioribus Ytaliae*³⁴, na której ustalili statuty niezgodne z wolą Franciszka, odnoszące się do postów i wstrzemięźliwości od pokarmów mięsnych. Kapituła odbyła się prawdopodobnie 17 maja 1220 roku, czyli w uroczystość Zesłania Ducha Świętego. Byłaby to więc zwyczajna data kapituł w zakonie, a różniłaby się od innych corocznych zebrań braci tym, że byli na niej obecni tylko bracia seniorzy z Włoch, a nie wszyscy członkowie bractwa. Postanowienia kapituły seniorów – częstszego powstrzymywania się od pokarmów mięsnych, to chęć dostosowania ruchu franciszkańskiego do życia monastycznego i praktyk ascetycznych. Można by powiedzieć, że po dziesięciu latach od wizyty w Rzymie (1209) franciszkanie, przynajmniej w dużej części, chcieli być bardziej mnichami i mieć praktyki ascetyczne tradycyjnych modeli życia zakonnego. Takie dopasowanie życia franciszkańskiego do życia monastycznego dla jednych braci wydawało się koniecznością, dla innych zaś było zdradą pierwotnego charyzmatu³⁵.

Wśród nowych adeptów zakonu coraz liczniejszą grupę zaczęli stanowić bracia wykształceni i klerycy, którzy chcieli skierować działanie zgromadzenia w stronę pracy pastoralnej. By ją realizować, należało zwrócić większą uwagę na bagaż kulturowy wstępujących do braterstwa oraz zmienić pole działalności *fraternitas*. By realizować cele duszpasterskie, potrzebne były stałe miejsca pobytu i zrezygnowanie z pracy fizycznej na rzecz działalności intelektualnej. Zmiana albo poszerzenie pola działalności braci spowodowała również zmianę miejsca franciszkanów w społeczeństwie. Bracia mniejsi w coraz większym stopniu stawali się jednym z zakonów, który prowadził uporządkowane życie klasztorne. Jak widzimy, wstępujący do franciszkanów kapłani lub klerycy przygotowani w opactwach benedyktyńskich lub cysterskich albo w kolegiatach podczas swej formacji spotykali się z odwoływaniem się do takiej lub innej reguły, która porządkowała życie. To doświadczenie chcieli przenieść na życie ruchu franciszkańskiego. Było to łatwiejsze do wykonania w okresie nieobecności Franciszka, dlatego tzw. kapitule starszych udało się wprowadzić nowe przepisy ascetyczne.

O dokonujących się w zakonie zmianach Franciszek został powiadomiony przez jednego z braci. Niezwłocznie wrócił do Italii³⁶ i udał się na rozmowy

³⁴ Wiesław Block uważa, że kapituła seniorów była zapożyczeniem od dominikanów. Por. W. Block, „Reguła i życie tych braci”. 800-lecie powstania Reguły niezatwierdzonej (1221–2021), „Studia Franciszkańskie” 31(2021), s. 25.

³⁵ Na ten temat zob. C. Vaiani, *Storia e teologia dell’esperienza spirituale di Francesco d’Assisi*, Milano 2013, s. 203–204; G. Miccoli, *Francesco d’Assisi e l’Ordine dei minori*, Milano 1999, s. 39.

³⁶ Nieznana jest data tego faktu. Najczęściej umieszcza się ją między majem a wrześniem 1220 roku. Zob. A. Vauchez, *Francesco d’Assisi. Tra storia e memoria*, Torino 2010, s. 101; R. Manselli, *Święty Franciszek...*, s. 316.

z papieżem Honoriuszem III, aby przy jego pomocy rozwiązać trudną sytuację. Ciekawy jest fakt, iż Seraficki Ojciec nie udaje się do swoich braci, ale najpierw do Stolicy Apostolskiej. Tam poprosił papieża o jednego z kardynałów, aby był kardynałem protektorem zakonu. Został nim Hugolin z Ostii, późniejszy papież Grzegorz IX³⁷. Kilka miesięcy później Hugolin i Franciszek spotkali się na kapitule generalnej zwanej „kapitułą namiotów” lub „kapitułą mat” (*capitolo delle stuoie*). Data tego zgromadzenia braci stanowi temat dyskusji historyków. Niektórzy, jak np. Lorenzo Di Fonzo, twierdzili, że odbyła się 11 czerwca 1223 roku³⁸, inni, jak Giovanni Miccoli i Roberto Rusconi, opowiadali się za rokiem 1222³⁹. Do tej daty przychylają się również historycy z kręgu języka angielskiego, jak Rosalind Brooke i John Moorman⁴⁰, oraz francuskiego: Jacques Dalarun⁴¹. Natomiast polscy naukowcy zajmujący się historią ruchu franciszkańskiego wskazują na 1222 lub 1223 rok⁴². Niezależnie od daty „kapituły namiotów” faktem jest, że w czasie jej trwania doszło do zderzenia dwóch koncepcji zakonu.

Z jednej strony *fratrem sapientes et in scientia docti* („bracia mądrzy i uczeni”), jak ich nazywa autor *Zbioru asyjskiego*⁴³, a z drugiej Franciszek i bracia pragnący zachować pierwotną formę życia franciszkańskiego. Ci pierwsi znaleźli poparcie w osobie kardynała Hugolina, który próbował wpłynąć na Asyżanina, by przyjął jedną z tzw. „reguł zatwierdzonych”, czyli św. Benedykta lub św. Augustyna⁴⁴. Tekst wspomnianego dzieła tak to przedstawia: „na kapitule generalnej

³⁷ Na temat Hugolina z Ostii zob. K. Dopierała, *Księga papieży*, Poznań 1996, s. 199–202.

³⁸ Zob. L. Di Fonzo, *Il famoso capitolo delle stuoie O. Min. nel 1223*, „Miscellanea Franciscana” 98(1998), s. 367–390.

³⁹ Por. G. Miccoli, *Francesco d’Assisi. Memoria, storia e storiografia*, Milano 2010, s. 108–109; R. Rusconi, „*Clerici secundum alios clericos*”: *Francesco d’Assisi e l’istituzione ecclesiastica*, [w:] *Frate Francesco d’Assisi. Atti del XXI Convegno internazionale. Assisi 14–16 ottobre 1993*, Spoleto 1994, s. 95.

⁴⁰ Zob. R.B. Brooke, *Early Franciscan Government*, Cambridge 1959, s. 65–67; J. Moorman, *A History of The Franciscan Order. From its Origins to the Year 1517*, Oxford 1968, s. 49–50. W tym miejscu należy zauważyć, że wszystkie kapituły braci mniejszych do 1223 roku były kapitułami „namiotów” lub „szałasów”, bowiem przybywali na nie wszyscy bracia. Jeżeli więc mamy do czynienia z trzema, a nawet pięcioma tysiącami braci, to byli zmuszeni zamieszkać w prowizorycznych pomieszczeniach, czyli w namiotach albo szałasach.

⁴¹ J. Dalarun, *Francesco d’Assisi: il potere in questione e la questione del potere*, Milano 1999, s. 41.

⁴² Zob. ZF, przypis 18,1, s. 1543.

⁴³ Por. *Zbiór asyjski* 18, [w:] ZF, s. 1543–1544.

⁴⁴ Maria Pia Alberzoni twierdzi, że to kardynał Hugolin był propagatorem przyjęcia jednej z dawnych reguł i że to on namawiał „braci mądrych i uczonych” oraz ministrów prowincjalnych do takiego rozwiązania. Natomiast Tomasz z Celano, pisząc *Vita I* za rządów papieża Grzegorza IX, czyli dawnego kard. Hugolina, nie mógł go przedstawić

[...] bardzo wielu braci mądrych i uczonych powiedziało do pana kardynała [...], by przekonał błogosławionego Franciszka, by poszedł za radami wspomnianych mądrych braci i pozwolił im czasami, żeby nim pokierowali, powołując się na regułę św. Benedykta, św. Augustyna i św. Bernarda, którzy tak a tak uczą żyć w sposób uporządkowany⁴⁵.

Jak widzimy bracia „mądrzy i uczeni” chcieli „uporządkować” dotychczasowe życie ruchu franciszkańskiego, przyjmując sposób życia benedyktynów, cystersów⁴⁶ lub kanoników regularnych. Franciszek odpowiedział, że nie chce słyszeć o regule Augustyna, Benedykta czy Bernarda, bowiem Pan powołał go, aby był nowym szaleńcem na świecie. Reakcja Świętego była tak mocna, że jak zauważa kompilator *Zbioru asyjskiego*: „kardynał zdumiał się i nic nie odpowiedział, a wszyscy bracia przelękli się⁴⁷”. Poverello, jak widzimy, jest mocno przekonany o swoim powołaniu ze strony Pana Boga i o tym, że drogą jego rodziny zakonnej ma być droga prostoty i pokory, którą mądrzy uważają za głupotę. Gdyby bracia przyjęli jedną z proponowanych reguł, byłoby to zdradą charyzmatu, czyli niezrozumieniem daru Ducha Świętego.

Mimo że Seraficki Ojciec nie chciał przyjąć proponowanych wzorów życia zakonnego, zrozumiał, iż bracia potrzebują jakiegoś dokumentu, jakiejś podstawy prawnej, która będzie regulowała ich życie. Brak takiego dokumentu potwierdzonego przez Stolicę Apostolską był przyczyną kłopotów braci w relacjach z biskupami Francji i Niemiec. Świadczą o tym bulle Honoriusza III biorące w obronę braci mniejszych⁴⁸. Z powyższych powodów Poverello podjął się redakcji reguły franciszkańskiej. Jednym ze współpracowników w pracy nad regułą był Cezary ze Spiry, który jako ekspert od Pisma Świętego miał ozdobić słowa Franciszka i decyzje wcześniejszych kapituł cytatami z Biblii. Należy pamiętać, że na corocznych kapitułach generalnych bracia dodawali normy prawne do *Protoreguly* i właśnie te normy zabrał ze sobą Asyżanin, gdy ze wspomnianym

jako występującego przeciw Franciszkowi, gdy sam papież mienił się przyjacielem Biedaczyny. Na ten temat zob. M.P. Alberzoni, *Santa povertà...*, s. 167.

⁴⁵ *Zbiór asyjski* 18, [w:] ZF, s. 1543–1544.

⁴⁶ Wiesław Block twierdzi, że w odwołaniu się do świętego Bernarda chodzi o zakon krzyżowców. Zob. W. Block, *Reguła i życie tych braci...*, s. 27. Prawdą jest, że św. Bernard z Clairvaux napisał regułę dla templariuszy, ale wydaje się, że w dyskusji nie chodziło o „regułę” jako prawną formę życia, ale bardziej o sposób prowadzonego życia i dlatego sądzimy, iż w tekście bardziej chodziło o cystersów niż o templariuszy.

⁴⁷ *Zbiór asyjski* 18, [w:] ZF, s. 1544.

⁴⁸ Dowodem na to jest choćby bulla Honoriusza III *Cum dilecti*, w której podkreśla katoliczność i wierność Kościołowi ze strony braci mniejszych. Zob. Honorius III, *Cum dilecti*, [w:] J.H. Sbaralea, *Bullarium Franciscanum Romanorum Pontificum*, Rome 1759, t. I, s. 2.

Cezarym ze Spiry i Bonicjuszem z Bolonii udał się na miejsce spokojne – nie wiemy gdzie – aby zredagować regułę dla swojego ruchu. Po skończonej pracy Franciszek ze współpracownikami udali się na kapitułę generalną do Asyżu, by przedstawić efekt swoich działań.

Zebrani bracia, a przede wszystkim „mądrzy i uczeni” oraz kard. Hugolin, mający duże doświadczenie w redakcji tekstów prawnych, również tych regulujących życie zakonne, nie byli zadowoleni. Tekst bowiem odwoływał się do pierwotnej formy życia braci i wydawał się nieadekwatny do obecnej sytuacji. Ponadto nie spełniał podstawowych wymogów prawnych, a tym samym nie nadawał się, aby przedstawić go Kurii Rzymskiej do zaaprobowania. Nie można go więc, jak robią to polscy tłumacze *Fontes*, nazywać *Regułą niezatwierdzoną*, czyli tekstem niemającym zatwierdzenia bullą papieską, bowiem nie był w ogóle przedstawiony Stolicy Apostolskiej, a tym samym nie mógł otrzymać zatwierdzenia⁴⁹. Zarazem reguła została zatwierdzona przez kapitułę generalną, więc również w kontekście franciszkańskim nie może zostać nazwana *Regułą niezatwierdzoną*⁵⁰. Franciszek w zakończeniu *Reguły bez bulli* prosi braci, by nauczyli się tekstu i znaczenia tego, co jest napisane dla zbawienia dusz⁵¹. Polecenie nauczania się tekstu na pamięć potwierdza, że omawiana reguła była tekstem obowiązującym, w innym wypadku nakaz nie miałby sensu. Zarazem niemożliwością jest, aby kilkutyśięczny zakon funkcjonował bez żadnych regulacji prawnych, a tak by się stało, gdyby rzeczywiście reguła była niezatwierdzona, czyli nieobowiązująca. Tak więc, jak zauważył Roland Prejs, polskie określenie *Reguła niezatwierdzona* nie jest ścisłe i sugeruje używanie określenia łacińskiego *Regula non bullata* lub polskiego tłumaczenia tego terminu *Reguła bez bulli*⁵².

Kardynał Hugolin i papieskie zatwierdzenie *Reguły*

Kardynał Hugolin po rozmowach z Franciszkiem i braćmi w 1221 roku, jak wspomina *Zbiór asycki*, pozostał milczący i zdumiony (*obstupuit et nihil respondit*)⁵³. Zdał sobie sprawę, że wobec zdecydowania Franciszka z Asyżu niemożliwe będzie przyjęcie jednej z dawnych reguł przez braci mniejszych. Zachowanie Hugolina nie było tylko zachowaniem dyplomaty, ale również zakłopotaniem,

⁴⁹ Polscy tłumacze *Źródeł franciszkańskich* omawiany dokument określają terminem *Reguła niezatwierdzona*. Por. ZF, s. 95–1254.

⁵⁰ Na ten temat zob. R. Prejs, *Za Franciszkiem...*, Kraków 2011, s. 132.

⁵¹ *Reguła niezatwierdzona* 24, [w:] ZF, s. 123.

⁵² R. Prejs, *Za Franciszkiem...*, s. 132.

⁵³ Por. *Zbiór asycki* 18, [w:] ZF, s. 1544.

w jaki sposób rozwiązać zaistniałą sytuację. Z jednej strony bardzo dobrze znał sytuację Kościoła i zagrożenie różnego rodzaju herezjami, a z drugiej widział możliwości, jakie ma w sobie ruch, którego początek dał Asyżanin.

Jednak aby wykorzystać te możliwości do reformy Kościoła i walki z herezjami, zakon założony przez Poverello musiał uzyskać zatwierdzenie Stolicy Apostolskiej. Do tego zaś potrzebna była reguła, a Franciszek sprzeciwiał się przyjęciu jakiegokolwiek z dawnych reguł. Z drugiej strony postanowienia Soboru Laterańskiego IV wymagały przyjęcia jednej z dawnych reguł. Jak wspomnieliśmy, św. Dominik i jego zakon przyjęli regułę św. Augustyna, Asyżanin zaś nie chciał o nich słyszeć. W takiej sytuacji kard. Hugolin podjął się redakcji nowej reguły wraz z Biedaczną. Wspomina o tym w bulli *Quo elongati* z 28 września 1230 roku: „My lepiej znamy intencje Błogosławionego dzięki długiej zażyłości, którą ten Wyznawca był z Nami związany, szczególnie w czasie, gdy towarzyszyliśmy mu przy zatwierdzaniu reguły przez Stolicę Apostolską, gdy jeszcze piastowaliśmy niższy urząd”⁵⁴.

Wybór takiej drogi był dla kardynała bardzo ryzykowny. Nic i nikt nie mógł mu zagwarantować, że jego praca ze Świętym skończy się sukcesem, a przede wszystkim, że przedstawiony przez niego projekt reguły zostanie zaaprobowany przez Stolicę Apostolską. Ponadto pozostawała do obejścia konstytucja Soboru Laterańskiego IV. Choć nie ma na to świadectw z epoki, sytuacja Hugolina i jego projektu uzyskania zatwierdzenia reguły braci mniejszych była bardzo trudna. Dlatego musiał użyć wszystkich swoich zdolności i prestiżu, a nawet pewnego *escamotage*, czyli pewnej sztuczki, podstępny, sprawnego manewru⁵⁵. Na czym polegał ten sprawny manewr kardynała Hugolina?

Jak wspominaliśmy, bracia mniejsi nie mogli przedstawić żadnego dokumentu, który potwierdzałby zatwierdzenie ich sposobu życia ze strony Stolicy Apostolskiej. Świadczą o tym, przede wszystkim, bulle Honoriusza III.

Już w drugim roku swojego pontyfikatu, czyli w roku 1218, broniąc braci przed atakami ze strony episkopatu francuskiego, wydał *Cum dilecti*⁵⁶. W dokumencie stwierdza, że brat Franciszek i jego towarzysze przynależą do Zakonu Braci Mniejszych i że ich sposób życia jest zatwierdzony przez Kościół rzymski⁵⁷.

⁵⁴ Grzegorz IX, *Quo elongati*, [w:] K. Żuchowski, *Dokumenty papieskie dotyczące Reguły i ideału ubóstwa św. Franciszka z Asyżu do roku 1517*, Kalwaria Zebrzydowska 2017, s. 56.

⁵⁵ Terminu *escamotage* na działanie kardynała Hugolina używa Felice Accrocca. Por. F. Accrocca, *Francesco, il cardinale Ugo di Ostia e la conferma papale della regola*, „Collectanea Franciscana” 86(2016), s. 449.

⁵⁶ Honorius III, *Cum dilecti*, [w:] J.H. Sbaralea, *Bullarium Franciscanum...*, t. I, s. 2.

⁵⁷ „frater Franciscus et socii eius de vita, et religione Minorum Fratrum [...] elegerint vitae viam a Romana Ecclesia merito approbatam [...]”, tamże, s. 2.

Mimo wyrażenia „Romana Ecclesia approbatam”, co sugerowałoby papieskie zatwierdzenie reguły, tak sądził między innymi Felicjan Olgiati⁵⁸, autor nie podaje odniesienia do żadnego dokumentu, poza pisaną przez siebie bullą i szacunkiem dla Pana Boga i papieża. Dlatego list papieski nie przekonał episkopatu i kleru francuskiego, do którego Honoriusz III 29 maja 1220 roku pisze kolejny list: *Pro dilectis*, w którym zarzuca im nieprzyjęcie pierwszego listu i niedanie wiary, że franciszkanie są wiernymi i posłusznymi synami Kościoła (*catholicos et devotos*)⁵⁹. Wypowiedzi papieskie świadczą, iż bracia mniejsi nie posiadali dokumentu potwierdzającego zatwierdzenie ich sposobu życia ze strony Innocentego III. Z tego powodu powstała w zakonie legenda o ustnym zatwierdzeniu.

Prawdą jest jednak fakt, że Franciszek i pierwsi jego naśladowcy byli przekonani, iż papież potwierdził ich sposób życia. Świadczy o tym wypowiedź Jakuba z Vitry: „Homines autem illius religionis melius in anno [...] ad locum determinatum conveniunt [...] et consilio bonorum virorum suas faciunt et promulgant institutiones sanctas et a domno papa confirmatas”⁶⁰. Z wypowiedzi biskupa Jakuba wynika, że istniały już w 1216 roku jakieś dokumenty dotyczące życia naśladowców Poverella potwierdzone przez papieża. Nie wiemy, czy kardynał Hugolin znał treść listu biskupa z Vitry, ale na pewno znał tradycję ustną, którą Franciszek zamieścił następnie w *Testamencie* – „ja kazałem to spisać w niewielu prostych słowach i Ojciec Święty potwierdził mi”⁶¹. Korzystając z tej wiedzy, Hugolin postanowił „obejść” zapisy Soboru Laterańskiego IV o zakazie zatwierdzania nowych reguł. Kardynał postanowił oprzeć się na przekonaniu, że reguła franciszkańska została zatwierdzona jeszcze przed dekretami Soboru Laterańskiego IV, a tym samym nie dotyczy jej zapis konstytucji 13.

Problem jednak pozostawał, a mianowicie należało udowodnić fakt zatwierdzenia reguły przed rokiem 1215. Jak wspomnieliśmy, bracia mniejsi nie posiadali takiego dokumentu. W tym miejscu okazał się geniusz kardynała Hugolina, który

⁵⁸ Felicjan Olgiati twierdził, że Honoriusz III był przekonany, iż Innocenty III zaaprobował regułę św. Franciszka w 1209 roku. Co więcej, że została ona potwierdzona na Soborze Laterańskim IV. Zob. F. Olgiati, *Documenti della Curia Romana*, [w:] *Fonti Francescane*, Padova 1990, s. 2177.

⁵⁹ Honorius III, *Pro dilectis*, [w:] J.H. Sbaralea, *Bullarium Franciscanum...*, t. I, s. 5.

⁶⁰ Jacobus de Vitriaco, *Epistola I*, [w:] *La Letteratura francescana*, red. C. Leonardi, Bologna 2005, t. I, s. 236. Tłumaczenie moje (A.H.): „Mężczyźni przynależący do tego zakonu raz w roku [...] spotykają się w określonym miejscu [...] i za radą prawych ludzi ustanawiają swoje święte prawa, które papież zatwierdza”.

⁶¹ Franciszek z Asyżu, *Testament* 14–15, [w:] Święci Franciszek i Klara z Asyżu, *Pisma*, s. 148.

stworzył coś, co prawnicy nazywają *fictio iuris* – fikcją prawną⁶². Do redagowanej podczas kapituły generalnej w 1221 roku tzw. *Reguły bez bulli* polecił dopisać *Prolog*, w którym znajdują się następujące słowa: *Frater Franciscus et quicumque erit aputistius religionis promittat obedientiam et reverentiam domino Innocenti pape et eius successoribus*⁶³. Tak sformułowane polecenie sprawia wrażenie, że Franciszek ślubuje posłuszeństwo papieżowi Innocentemu III, a tym samym, iż tekst powstał przed rokiem 1216, bowiem 16 lipca 1216 roku zmarł Innocenty III.

Pamiętajmy jednak, że redakcja tekstu następuje w 1221 roku, a panującym papieżem jest Honoriusz III. Są więc dwa wyjścia: albo tekst powstał przed 1216 i został dołączony do reguły, albo stworzono go w 1221 roku. To pierwsze stanowisko przyjmują m.in. Dozzi i Vaiani⁶⁴. W tym wypadku powstaje pytanie, dlaczego nie zaprezentowano tego tekstu wcześniej? Można przyjąć też stanowisko Accrocci o *fictio iuris*. Autor artykułu przychylił się do tego drugiego poglądu. Nie miało bowiem sensu umieszczenie w dokumencie, który miał być zatwierdzony za panowania papieża Honoriusza III, imienia nieżyjącego od pięciu lat ojca świętego. Co ważne, nie można przyrzec posłuszeństwa zmarłemu zwierzchnikowi Kościoła. Po co więc umieszczono ten tekst? Po to, by sprawić wrażenie, iż powstał dużo wcześniej. Inaczej mówiąc mamy fikcję prawną, która ma uznać istnienie faktu prawnego (zatwierdzenie przez Innocentego III), aby uzyskać pożądany skutek prawny. Potwierdzeniem takiego myślenia jest tekst w *Regule zatwierdzonej*, gdzie Franciszek ślubuje posłuszeństwo papieżowi Honoriuszowi III⁶⁵, a nie Innocentemu III.

⁶² Fikcja prawna – uznanie przez normę prawną faktu, który w rzeczywistości nie istnieje i wiązanie z tym określonych skutków prawnych. Termin w: *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubicz, Warszawa 2006, s. 900. Na ten temat zob. W. Uruszczak, *Prawo a prawda, czyli o fikcjach prawnych uwagi historyka prawa*, „Z dziejów Prawa” 21(2020), t. 13, s. 25–35. Maria Pia Alberzoni twierdzi, że nie kard. Hugolin, ale sam papież Honoriusz III wynalazł ten kruczek prawny. Zob. M.P. Alberzoni, *Santa povertà...*, s. 74. Natomiast Felice Accrocca autorstwo owej *fictio iuris* przypisuje kard. Hugolinowi. Zob. F. Accrocca, *Francesco, il Cardinale...*, s. 449–452. Wydaje się, że bliższe prawdy jest twierdzenie Accrocci. Kardynał Hugolin był prawnikiem, więc bliższe mu były kruczki prawne. Zarazem nic nie wiemy o wkładzie Honoriusza III w powstawanie tekstu reguły franciszkańskiej. Natomiast o pracach redakcyjnych w przygotowaniu reguły wraz z Franciszkiem mówi papież Grzegorz IX, wcześniejszy kardynał Hugolin. Zob. Grzegorz IX, *Quo elongati*, [w:] K. Żuchowski, *Dokumenty papieskie...*, s. 56.

⁶³ *1 Reg, Prolog*, 3, [w:] ZF, s. 97: „Brat Franciszek i każdy, kto będzie zwierzchnikiem tego zakonu ma przyrzec posłuszeństwo i szacunek papieżowi Innocentemu i jego następcom”.

⁶⁴ Zob. D. Dozzi, *Il Vangelo nella Regola non bollata di Francescod’Assisi*, Roma 1989, s. 56; C. Vaiani, *Storia e teologia dell’esperienza spirituale di Francesco d’Assisi*, Milano 2013, s. 114.

⁶⁵ Zob. *2 Reg 1, 2*, [w:] ZF, s. 128.

Redakcja reguły z 1221 roku została zatwierdzona na kapitule generalnej, jednak nie uzyskała aprobaty Stolicy Apostolskiej, albo jak twierdzą niektórzy, w ogóle nie była przedstawiana kurii rzymskiej. Ze względu na nieotrzymanie potwierdzenia papieskiego reguła ta nazywana jest *Regułą bez bulli* lub *Regułą niezatwierdzoną*. Po tym fakcie Franciszek podjął pracę nad przygotowaniem nowej redakcji reguły. Miała być to pewna forma kompromisu między dawną regułą a nowymi wymaganiami przedstawionymi przez Stolicę Apostolską. Dowodem na taką pracę Biedaczyny są zachowane fragmenty *Reguły bez bulli*, tj. urywki, które przetrwały w kodeksie przechowywanym w angielskim mieście Worcester i dlatego zwane „kodeksem Wo”⁶⁶.

Działania Asyżanina mające na celu udoskonalenie tekstu *Reguły* z 1221 roku nie przyniosły zamierzonego rezultatu i dlatego Franciszek był zmuszony do napisania nowej wersji reguły. Udał się wraz z braćmi Leonem i Bonicjuszem do Fonte Colombo, gdzie przygotowano nowy szkic. Było to w miesiącach zimowych między 1222 a 1223 rokiem. Wiosną 1223 roku Poverello udał się do Rzymu, aby przedyskutować tekst reguły z kard. Hugolinem przed przedstawieniem go na kapitule generalnej w tym samym roku. Nie wiemy, milczą na ten temat źródła, w jakiej formie redakcyjnej została zatwierdzona reguła 11 czerwca 1223 roku podczas kapituły generalnej. Z terminu, który upłynął od kapituły (11 czerwca) do zatwierdzenia przez Stolicę Apostolską (29 listopada) niektórzy wyciągają wniosek, iż na kapitule bracia zaaprobowali tylko schemat lub szkic, który następnie został dopracowany przez Serafickiego Ojca i kard. Hugolina. Nie znamy daty dostarczenia dokumentu do Stolicy Apostolskiej. W dniu 29 listopada 1223 roku papież Honoriusz III wydał bullę *Soletannuere* zatwierdzającą regułę braci mniejszych. Bulla jest nie tylko dokumentem legalizującym sposób życia franciszkanów, ale zawiera w sobie jako insert tekst *Reguły*. We wspomnianym dokumencie papież stwierdza, iż jego bulla jest tylko potwierdzeniem (*confirmatio*), bowiem reguła została zatwierdzona (*approbatio*) przez Innocentego III⁶⁷. Widzimy, że papież Honoriusz III w pełni zaakceptował wybieg prawny zastosowany przez kard. Hugolina. Dostrzegamy to w tekście bulli: „regułę waszego zakonu potwierdzoną przez [...] papieża Innocentego [...] powagą apostolską wam potwierdzamy i niniejszym pismem bierzemy w opiekę”⁶⁸.

⁶⁶ Na ten temat zob. Święci Franciszek i Klara z Asyżu, *Pisma*, s. 193.

⁶⁷ Zob. *2 Reg, Bulla*, [w:] ZF, s. 127. Na temat terminów *confirmare* i *approbare* zob. W. Maleczek, *Franziskus, Innocenz III, Honorius III und die Anfänge des Minoritenordens. Ein neuer Versuch zu einem alten Problem*, [w:] *Il papato duecentesco e gli ordini mendicanti. Atti del XXV Convegno internazionale, Assisi 13-14 febbraio 1998*, Spoleto 1998, s. 23-80.

⁶⁸ *2 Reg, Bulla*, [w:] ZF, s. 127.

Tekst dokumentu papieskiego ma przekonać wszystkich, że reguła z 1223 roku nie była czymś nowym, ale tylko nową redakcją obowiązującego dokumentu prawnego. Dlatego została „potwierdzona”, a nie „zatwierdzona”. Dzięki takiemu zabiegowi, czyli *factio iuris*, osiągnięto zamierzony cel. Udowodniono wszystkim, że nie nastąpiło złamanie konstytucji 13. Soboru Laterańskiego IV, zabraniającej powstawania nowych reguł, a tym samym zakon braci mniejszych otrzymał od Stolicy Apostolskiej dokument regulujący jego miejsce w Kościele. Poświadczeniem tego jest bulla, czyli pieczęć papieska, potwierdzająca autentyczność dokumentu. Reguła franciszkańska jest insertowana (włączona) w dokument papieski. Można stwierdzić, iż sama w sobie nie istnieje, jej egzystencja uzależniona jest od dokumentu papieskiego. 29 listopada 1223 roku zamknął się okres tworzenia fundamentalnego prawa zakonu. Od tego momentu stało się ono częścią prawa kanonicznego i jako takie weszło do *Corpus Iuris Canonici*.

Zakończenie

W artykule prześlędzono proces tworzenia się najważniejszego dokumentu prawnego zakonu franciszkańskiego, czyli jego reguły. Pierwotna forma życia braci mniejszych, zwana *Protoregula*, na corocznych spotkaniach, kapitułach generalnych, poddawana była dyskusji i udoskonalana. Wszyscy członkowie zakonu byli włączeni w proces tworzenia reguły, która z czasem została określona jako *Reguła bez bulli*. Bracia zebrani na kapitule generalnej w Asyżu w 1221 roku zatwierdzili jej tekst, ale nie otrzymała ona aprobacji papieskiej. Po tym wydarzeniu ze strony braci zaczęto inaczej patrzeć na proces tworzenia reguły i postrzegać regułę jako dokument prawny wymagający potwierdzenia Stolicy Apostolskiej.

Lata 1220–1223 były czasem dyskusji między Franciszkiem i ministrami (głównie pochodzącymi ze środowisk uniwersyteckich) oraz kard. Hugolinem nad formą przyszłej reguły. W tym okresie pojawiły się spory między dwoma elementami składowymi ruchu franciszkańskiego. Z jednej strony znaleźli się bracia pamiętający początki zakonu i tym samym przywiązani do pierwotnych form życia, jak np. praca manualna, udział w życiu najbiedniejszych i wędrownie głoszenie wezwania do pokuty, a z drugiej bracia, którzy do wspólnoty franciszkańskiej wstąpili w późniejszym okresie, byli dobrze wykształceni i związani z działalnością duszpasterską oraz pracą na uczelniach. Tę drugą grupę braci popierał kard. Hugolin, późniejszy papież Grzegorz IX, dążąc do aktywniejszego włączenia się zakonu w reformę Kościoła i działalność duszpasterską. Mimo jednak różnych wizji odnoszących się do zakonu, braciom udało się dojść do porozumienia i wypracowano nowy tekst reguły, który przedstawiono Honoriuszowi III

do zatwierdzenia. Stolica Apostolska 29 listopada 1223 roku bullą *Solletannuere* zalegalizowała definitywnie sposób życia braci mniejszych.

Możemy zauważyć, że między pierwszą wizytą Franciszka i jego naśladowców w Stolicy Apostolskiej w 1209 roku a oficjalnym zatwierdzeniem reguły w 1223 roku minęło 14 lat. Tak długi czas tworzenia dokumentu świadczy o istnieniu jakiegoś problemu. W innym wypadku reguła franciszkańska mogłaby zostać zatwierdzona już przez Innocentego III w 1209 roku. Problemy według nas były przynajmniej dwa: 1. podejście Stolicy Apostolskiej do nowych zakonów, 2. przekonanie św. Franciszka o otrzymaniu od Boga specjalnego charyzmatu.

Kuria rzymska wszystkie nowe ruchy religijne namawiała do przyjęcia już istniejącej formy życia, czyli do zaakceptowania reguły św. Augustyna lub św. Benedykta. W ten sam sposób został potraktowany Franciszek z Asyżu i jego naśladowcy podczas pierwszej wizyty w Rzymie. Jak podają źródła, kard. Jan Colonna radził Poverello i braciom, aby przyjęli formę życia monastycznego lub pustelniczego. Stolica Apostolska chciała od samego początku nadać ruchowi franciszkańskiemu już zdefiniowany charakter instytucjonalny. Jednak Franciszek będąc przekonany o inności swojego powołania nie przystał na propozycje kard. Jana i samego papieża Innocentego III. Z powyższych względów bracia mniejsi nie otrzymali w 1209 roku żadnego dokumentu pisanego, a w późniejszym czasie, gdy zakon był już wielkim organizmem w Kościele, zrodziła się tradycja o ustnym zatwierdzeniu reguły.

W latach obejmujących powstawanie reguły franciszkańskiej miało miejsce największe wydarzenie w średniowiecznej historii Kościoła, a mianowicie w 1215 roku odbył się Sobór Laterański IV. Podczas jego trwania wydano m.in. konstytucję 13. zakazującą powstawania nowych zakonów (*De novis religionibus prohibitis*) i polecającą nowo powstałym zgromadzeniom przyjęcie już istniejących reguł. Dokument soborowy stał się kolejną przeszkodą na drodze do zatwierdzenia reguły franciszkańskiej. Tak więc mamy, można tak powiedzieć, „upartość” św. Franciszka przekonanego o nowości swojego powołania i niedopuszczającego możliwości przyjęcia innych reguł.

Do tego doszedł jeszcze dekret soborowy nakazujący przyjęcie jednej z istniejących już reguł. Święci Dominik i Klara poddają się przepisom i przyjmują: pierwszy – regułę św. Augustyna, druga – regułę św. Benedykta. Sytuacja franciszkanów staje się bardzo trudna. Niemożliwością jest bowiem funkcjonowanie w rzeczywistości kościelnej XIII wieku jako zakon bez regulacji prawnej potwierdzonej przez Stolicę Apostolską. Nie dziwią więc częste dyskusje na kapitułach generalnych o konieczności przyjęcia jednej z reguł już istniejących. Do historii zakonu przeszedł spór, jaki odbył się między Franciszkiem z Asyżu a braćmi „mądrymi i uczonymi” w obecności kard. Hugolina na tzw. kapitule namiotów.

W tej trudnej dla braci mniejszych sytuacji przyszedł im z pomocą kard. Hugolin z Ostii, który dzięki fikcji prawnej odwołującej się do ustnego zatwierdzenia reguły franciszkańskiej w 1209 roku, przedstawił Stolicy Apostolskiej do zatwierdzenia tekst reguły z 1223 roku jako nową wersję tekstu z czasów Innocentego III. W ten sposób ominięto zakaz konstytucji 13. Soboru Laterańskiego IV. Panujący wówczas Honoriusz III zaakceptował ową *fictio iuris* i 29 listopada 1223 roku wydał bullę *Soletannuere*, w której potwierdził, czyli dokonał konfirmacji (*confirmatio*) reguły zatwierdzonej przez Innocentego III: *ordinis vestri regulam, a bonememorie Innocentio papa, predecessore nostro approbatam*. Jak widzimy, według dokumentu papieskiego reguła Zakonu Braci Mniejszych została zatwierdzona przez Innocentego III, a teraz przez Honoriusza III jest oficjalnie potwierdzona. Wizualnym potwierdzeniem omawianej *fictio iuris* jest fresk Giotto w asyjskiej Bazylice Górnej, gdzie możemy zobaczyć zmarłego w 1216 roku papieża Innocentego III trzymającego w rękach tekst reguły z 1223 roku⁶⁹.

Dlaczego Stolica Apostolska zgodziła się na tego typu manewr? Oczywiście odpowiedź na to pytanie jest skomplikowana i mogłaby stanowić materiał na następny artykuł, ale jednym z przeważających argumentów była chęć wykorzystania Zakonu Braci Mniejszych do reformy i ewangelizacji Kościoła. Świadczą o tym przede wszystkim wypowiedzi kard. Hugolina po objęciu władzy papieskiej.

Ponadto trwająca od ośmiu wieków historia Zakonu św. Franciszka zdaje się potwierdzać słusność rozwiązania zastosowanego przez Stolicę Apostolską.

Bibliografia

- Accrocca F., *Francesco, il cardinale Ugo di Ostia e la conferma papale della regola*, [w:] „Collectanea Franciscana” 86(2016), s. 449–462.
- Accrocca F., *L'identità complessa. Percorsi francescani fra Due e Trecento*, Padova 2014.
- Accrocca F., Maranesi P., *I testi e la vita. Francesco e la prima testualità normativa della fraternità minoritica*, Trapani 2011.
- Alberzoni M.P., *Francesco d'Assisi, il cardinale Giovanni di San Paolo e il collegio cardinalizio*, [w:] A. Cacciotti, M. Melli, *Francesco a Roma dal signor papa*, Milano 2008, s. 68–69.
- Alberzoni M.P., *Santa povertà e beatasemplicità. Francesco d'Assisi e la Chiesaromana*, Milano 2015.
- Banaszak M., *Historia Kościoła katolickiego*, t. 2, Średniowiecze, Warszawa 2009.
- Bartoszewski G., *Komentarz do Reguły Braci Mniejszych*, [w:] *Franciszkową drogą. Duszy*

⁶⁹ Niedawno zmarła historyczka włoska Chiara Frugoni poświęciła temu tematowi jedną ze swych książek. Zob. Ch. Frugoni, *Quale Francesco? Il messaggio nascosto negli affreschi della Basilica superiore ad Assisi*, Torino 2015, s. 267–274.

- pasterskie i ascetyczne materiały o św. Franciszku z Asyżu*, red. J.R. Bar, Warszawa 1982, s. 11–142.
- Block W., „Reguła i życie tych braci”. 800-lecie powstania Reguły niezatwierdzonej (1221–2021), „Studia Franciszkańskie” 31(2021), s. 25.
- Block W., *Reguła św. Franciszka (1223–2023). Komentarz 800 lat od powstania*, Kraków 2023.
- Brooke R.B., *Early Franciscan Government*, Cambridge 1959.
- Dalarun J., *Francesco d'Assisi: il potere in questione e la questione del potere*, Milano 1999.
- Dokumenty Soborów Powszechnych*, t. II, tłum. A. Baron i in., red. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2003.
- Dopierała K., *Księga papieży*, Poznań 1996.
- Dozzi D., *Il Vangelo nella Regola non bollata di Francescod'Assisi*, Roma 1989.
- Esser K., *Origini e inizidel movimento e dell'Ordine francescano*, Milano 1975.
- Fonzo L. Di, *Il famoso capitolo delle stuoie O. Min. nel 1223*, „Miscellanea Francescana” 98(1998), s. 367–390.
- Franciszek z Asyżu, *Testament*, [w:] *Święci Franciszek i Klara z Asyżu, Pisma*, s. 148.
- Frugoni Ch., *Quale Francesco? Il messaggio nascosto negli affreschi della Basilica superiore ad Assisi*, Torino 2015.
- Giordano da Giano, *Cronaca*, [w:] *Fonti francescane. Nuova edizione. Scritti e biografie di san Francesco d'Assisi*, Padova 1990, s. 1976–1977.
- Grzegorz IX, *Quo elongati*, [w:] K. Żuchowski, *Dokumenty papieskie dotyczące Reguły i ideału ubóstwa św. Franciszka z Asyżu do roku 1517*, Kalwaria Zebrzydowska 2017, s. 56.
- Hardick L., Terschlüsen J., Esser K., *Franciszkańska Reguła życia*, tłum. K. Ponurek, Niepokalanów 1988.
- Honorius III, *Cum dilecti*, [w:] J.H. Sbaralea, *Bullarium Franciscanum Romanorum Pontificum*, Rome 1759, t. I, s. 2.
- Honorius III, *Pro dilectis*, [w:] J.H. Sbaralea, *Bullarium Franciscanum Romanorum Pontificum*, Rome 1759, t. I, s. 5.
- Iriarte L., *Historia franciszkanizmu*, tłum. S. Kafel, K. Kuklińska, A. Zębik, Kraków 1998.
- Jacobus de Vitriaco, *Epistola I*, [w:] *La Letteratura francescana*, t. I, red. C. Leonardi, Bologna 2005, s. 236–269.
- Kijas Z.J., *Reguła i życie. Czego dziś uczy św. Franciszek*, Kraków 2022.
- Kumka E., *Reguły mnisz w starożytności i średniowieczu chrześcijańskim*, [w:] W. Block, *Reguła św. Franciszka (1223–2023). Komentarz 800 lat od powstania*, Kraków 2023, s. 33–43.
- Maccarrone M., *Studisu Innocenzo III*, Padova 1972.
- Meleczek W., *Francesco, Innocenzo III, Onoroi III e gliinizi dell'Ordine Minoritico*, „Frate Francesco” 69(2003), s. 172–173.
- Maleczek W., *Franziskus, Innocenz III, Honorius III und die Anfänge des Minoritenordens. Ein neuer Versuch zu einem alten Problem*, [w:] *Il papato duecentesco e gli ordini mendicanti. Atti del XXV Convegno internazionale, Assisi 13–14 febbraio 1998*, Spoleto 1998.

- Maleczek W., *Innocenzo III e la curiaromananell'anno 1209*, [w:] A. Cacciotti, M. Melli, *Francesco a Romadal singnor papa*, Milano 2008, s. 101–104.
- Manselli R., *Święty Franciszek z Asyżu*, tłum. M. Bilińska, A. Paleta, Kraków 2006.
- Maranesi P., *L'eredità di frate Francesco*, Assisi 2009.
- Miccoli G., *Francesco d'Assisi e l'Ordine dei minori*, Milano 1999.
- Miccoli G., *Francesco d'Assisi. Memoria, storia e storiografia*, Milano 2010.
- Migne J.-P., *Innocentii III Romani pontificis Opera omnia*, Lutetiae Parisiorum 1891.
- Moorman J., *A History of The Franciscan Order. From its Originis to the Year 1517*, Oxford 1968.
- Olgiati F., *Documenti della Curia Romana*, [w:] *Fonti Francescane*, Padova 1990, s. 2177.
- Paravicini Bagliani A., *Centralizm rzymski i unifikacja chrześcijaństwa*, [w:] *Historia chrześcijaństwa*, t. V, tłum. J.M. Kłoczowski, Warszawa 2001, s. 459–463.
- Prejs R., *Za Franciszkiem. Dzieje Pierwszego Zakonu Franciszkańskiego 1209–1517*, Kraków 2011.
- Refleksje nad Regulami franciszkańskimi. Formacyjne i pastoralne aspekty Regul franciszkańskich w 800 lat po zatwierdzeniu pierwszej Reguły św. Franciszka*, red. Z. Styś i in., Warszawa–Kraków 2010.
- Reguła niezatwierdzona*, [w:] R. Prejs, Z. Kijas, *Źródła franciszkańskie*, Kraków 2005, s. 123.
- Rusconi R., „*Clerici secundum alios clericos*”: *Francesco d'Assisi e l'istituzione ecclesiastica*, [w:] *Frater Francesco d'Assisi. Atti del XXI Convegno internazionale. Assisi 14–16 ottobre 1993*, Spoleto 1994, s. 95.
- Święci Franciszek i Klara z Asyżu, *Pisma*, tłum. K. Ambrozkiewicz, Kraków–Warszawa 2004.
- Tomasz z Celano, *Życiorys pierwszy*, [w:] R. Prejs, Z. Kijas, *Źródła franciszkańskie*, Kraków 2005, s. 466.
- Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubicz, Warszawa 2006.
- Uribe F., *La Regola di san Francesco. Lettera e Spirito*, Bologna 2011.
- Uruszczak W., *Prawo a prawda, czyli o fikcjach prawnych uwagi historyka prawa*, „Z Dziejów Prawa” 21(2020), t. 13, s. 25–35.
- Vaiani C., *Storia e teologia dell'esperienza spirituale di Francesco d'Assisi*, Milano 2013.
- Vaucher A., *Francesco d'Assisi. Tra storia e memoria*, Torino 2010.
- Wendover R. de, *Chronica*, [w:] *Fonti francescane. Nuova edizione. Scritti e biografie di san Francesco d'Assisi*, Padova 1990, s. 1947.
- Zbiór asycki*, [w:] R. Prejs, Z. Kijas, *Źródła franciszkańskie*, Kraków 2005, s. 1543–1544.